

тичної культури і цивілізаційної компетентності суспільства; б) розвивати в економічній сфері України «дух конкуренції» та удосконалити систему соціального захисту, адже ці соціальні реальності є важливими цивілізаційними характеристиками розвинених європейських держав; в) враховувати чіткий концептуальний поділ колективної ідентичності громадян України на регіональну, національну та цивілізаційну ідентичності. Оскільки провідні цивіліологи світу розглядають модернізацію як важливий фактор цивілізаційної динаміки сучасних суспільств, то необхідно розробити і запровадити в Україні несуперечливу модель модернізації не тільки промислово-технологічної, але й політико-правової, соціально-економічної та освітньо-наукової сфери з опорою на європейський досвід посткомуністичних країн.

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М.: Логос, 2002. – 324 с. 2. Воропаєва Т. Етнонім «Україна» як консолідаційно-згуртувальний концепт: етнопсихолінгвістичний аналіз (до 820-річчя першої згадки назви «Україна» в Київському літописі) / Т. Воропаєва // Календар-щорічник. Українознавство – 2007. – К.: УВС, 2006. – С. 119–126. 3. Воропаєва Т. С. Идентификация как психологический механизм формирования этнического самосознания / Т. С. Воропаєва // Мир психологии и психология в мире. – М., 1995. – № 1. – С. 7–12. 4. Воропаєва Т. С. Культурно-історичний підхід до етнопсихологічних явищ / Т. С. Воропаєва // Культура та етнотика. Матеріали Міжнародної конференції. – К.: Інститут філософії НАНУ, 1994. – С. 10–12. 5. Воропаєва Т. С. Психологічні аспекти колективного самовизначення / Т. С. Воропаєва // Особистість і народ: погляд історичної психології. – К.: Інститут психології імені Г. Костюка, 1994. – С. 95–96. 6. Воропаєва Т. С. Развитие национальной и европейской идентичности граждан Украины (1991–2011 гг.) / Т. С. Воропаєва // Новый университет. Альманах. Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук. – Йошкар-Ола: Коллоквиум, 2011. – № 7. – С. 74–79. 7. Воропаєва Т. С. Соціально-психологічні аспекти українознавства як комплексної навчальної дисципліни / Т. С. Воропаєва // Українознавство і гуманізація освіти. – Ч. I. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 13–15. 8. Воропаєва Т. С. Трансформація релігійної,

національної та цивілізаційної ідентичності громадян України (1991–2012 pp.) / Т. С. Воропаєва // Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Матеріали 4-го Міжнародного конгресу світового українства. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. – 628 с. – С. 157–161. 9. Воропаєва Т. Україна: соціор, геосоціор, етносоціор / Т. Воропаєва // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. Колективна монографія. К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 245 с. – С. 142–153. 10. Воропаєва Т. Українство в європейському цивілізаційному просторі: теоретико-методологічні засади дослідження / Т. Воропаєва // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 11. – С. 79–83. 11. Воропаєва Т. Українство в цивілізаційному ракурсі / Т. Воропаєва // Українознавчий альманах. – 2012. – Вип. 8. – С. 9–13. 12. Обушний М. І., Воропаєва Т. С., Мостяєв О. І. Теоретико-методологічні засади сучасного українознавства / М. І. Обушний, Т. С. Воропаєва, О. І. Мостяєв // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 45–50. 13. Субтельний О. Україна: Історія / Орест Субтельний. – Київ: Либідь, 1993. – 720 с. 14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Поліс. – № 1. – 1994. – С. 33–48. 15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603, [5] с. 16. Berry J. W. Cross-cultural psychology: Research and applications / J. W. Berry, Y. H. Poortinga, M. H. Segall, P. R. Dasen. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – P. 44–62. 17. Krejci J., Velimsky V. Ethnic and Political Nations in Europe / J. Krejci, V. Velimsky. – New York, 1981. – P. 58–59. 18. Smith A. National Identity and the Idea of European Unity / A. Smith // International Affairs, 1992. – No. 68. – P. 55–76. 19. Voropayeva T. Peculiarities of civilization identity of citizens of Ukraine / T. Voropayeva // Problems and tendencies of modern society development. Materials digest of the IXth International Scientific and Practical Conference. Sociological, philological, philosophical, sciences and history / All-Organizing Committee: B. Zhitnigor (chairman), S. Godvint, L. Kupreychik, A. Tim, G. Georgio, T. Morgan, S. Serdechnyy, L. Straker – London: InPress, 2010. – P. 30–35. 20. Voropayeva T. Theoretical and empirical aspects of the formation of national and European identity of citizens of Ukraine (1991–2011) / T. Voropayeva // European Science and Technology: materials of the international research and practice conference, Wiesbaden, January 31st, 2012 / publishing office «Bildungszentrum Rodnik e. V.». – Vol. II. – Wiesbaden, Germany, 2012. – 776 p. – P. 710–720.

УДК 316.4.063.3.94(477)

Світлана Герегова

Проблема збереження національної ідентичності українців в умовах глобалізації

У статті розглядаються деякі аспекти проблеми збереження національної ідентичності українців в умовах глобалізації. Акцентується увага на важливості досвіду діяльності митців української діаспори у другій половині ХХ століття щодо збереження національної ідентичності українців за кордоном, зокрема, в умовах мультикультурних процесів у Сполучених Штатах Америки.

Ключові слова: національна ідентичність, глобалізація, українська діаспора, митці, мультикультурні процеси.

The article reviews some aspects of the problem of preservation of the national identity of Ukrainian in the conditions of globalization. The attention is focused on the experience of the artists from Ukrainian Diaspora on the second half of the twentieth century for the preservation of Ukrainian national identity, in particular during the multicultural processes of the United States of America.

Keywords: National Identity, Globalization, Ukrainian Diaspora, Artists, Multicultural Processes.

Проблема збереження національної ідентичності набула особливого значення після здобуття Україною незалежності, ставши надзвичайно актуальною в останні роки. Так, на Парламентських слуханнях, що відбулись у Верховній Раді 9 грудня 2009 року, акцентувалась думка про те, що Україні, яка активно розбудовує власну державність, важливо не лише стати активним творчим суб'єктом цивілізаційних процесів сучасності, бути рівноправним учасником новітніх процесів розвитку – науково-технічного, соціально-економічного, суспільно-політичного тощо; а й розвинути у цих процесах «власну обдарованість», «не загубитись»

в них, збагатити своїми набутками світову спільноту [13]. «Формування національної ідентичності як колективного феномена, зазначив М. Жулинський спрямоване передусім на творення єдності, суспільної солідарності, на досягнення консолідації народу. Без такої єдності, без згоди і злагоди держава не утвердиться» [13].

Враховуючи взаємозалежність та глибоку «взаємопроникненість» політичної, соціальної, економічної і культурної сфер розвитку суспільства, можна сміливо стверджувати, що «майбутнє України вирішуватиметься саме у сфері культури», адже «саме в культурі, насамперед у духовній

культури, дістають остаточну «санкцію», як і гарантію історичного тривання, національна суб'єктність, національна ідентичність, національний розвиток», і для України, яка йде по шляху формування національної держави, вкрай важливо зберегти власну культурну ідентичність, водночас ефективно вести інтеркультурний діалог [6, с. 9–10]. Та не слід забувати, що важливою передумовою для прориву у майбутнє є багаж минулого, і «...що будь-який поступальний рух на шляху прогресу не тільки зумовлюється, але й цілковито ґрунтується на його житті попередньому» [1, с. 21]. Лише здобутки культури здатні зберігати свою актуальність для всіх поколінь людства і таким чином брати участь у постійному відтворенні образу людства. Тільки в системі національної держави нація здатна зберегти свій образ, відкрити його всьому світові та забезпечити свободу творчого самовдосконалення людини.

Для кожної високо розвинутої особистості важливим є оволодіння знаннями щодо здобутків національної культури, уміння оцінити її внесок у світову культурну спадщину, а на базі цих знань – формування власного рівня культури та ціннісних орієнтирів з обов'язковим використанням потужної культурної спадщини попередніх поколінь. Формування сучасної української ідентичності значною мірою залежить від виховання у молодого покоління почуття патріотизму, зростання особистості на засадах духовності, моральності, толерантності, створення умов для її інтелектуального, культурного та фізичного розвитку, а також реалізації наукового і творчого потенціалу молодих громадян.

На жаль, українська культура сьогодні зазнає значних змін, у чому не останню роль відіграє світова глобалізація, якій властиві нові інтеграційні процеси, пов'язані з об'єднанням людства в єдине «мегаспівтовариство». А це спричиняє певну універсалізацію людського буття, сутність якої полягає в тому, що культурні цінності, створені людиною, поступово стандартизуються та уніфікуються» [9, с. 63]. Глобалізаційні процеси призводять, з одного боку, до потужних міграційних процесів у світі, а з іншого – до дифузних тенденцій у культурі, коли національні культури знаходяться під постійним взаємовпливом. Оскільки ці процеси вже стали загально-визнаним фактом, збереження культурних традицій, національного менталітету та національно-культурної цілісності стали першочерговими задачами у справі консолідації суспільства та збереження його національно-культурної самобутності. Проте в умовах глобалізації, народам стає все важче зберігати свою самобутність.

В умовах розбудови української державності необхідно приділяти належну увагу до української культури, насамперед, до художньої, адже умови її розвитку у горезвісну добу денациєзації звели нанівець все національне... Це важливо забезпечувати «через самоідентифікацію та консолідацію українців як етнокультурного суб'єкта, через залучення до етнокультурної діяльності наймолодшого покоління вже на перших кроках його соціалізації (інакше матимемо ще одне втрачене покоління), через включення до актуальної художньої культури тих пластів спадщини, які тривалий час замовчувались або піддавалися остракізму, через вирівнювання статусу суб'єктів міжкультурних комунікацій, без чого діалог культур неминуче обертається монологом (прикладів цього у нашій культурній історії вистачає), через запобігання механічному перенесенню на український ґрунт здобутків інонаціональних культур, стимулювання їх творчого переосмислення» [11, с. 127].

Цікавим аспектом у справі збереження національної ідентичності українців можна вважати діяльність української діаспори у другій половині ХХ століття. Аналіз цієї діяльності, зокрема, представників мистецького середовища в умовах мультикультурних процесів у Сполучених Штатах Америки, дасть можливість, на нашу думку, використати її досвід для збереження української ідентичності в умовах глобалізації.

І хоча сам термін «глобалізація», як зазначено в Енциклопедії історії України («від франц. Global – загальний, всесвітній; що походить від лат. Globus – куля – новітній трансформаційний процес (точніше – низка взаємопов'язаних процесів) у просторовій організації локальних, регіональних і світових економічних зв'язків та відповідних відносин» [7, с. 118]), з'явився у 80-х роках ХХ століття, проте процеси, притаманні глобалізації, почали проявлятися значно раніше. Вони знайшли своє яскраве відображення і в культурній сфері, будучи викликом часу, закономірним проявом науково-технічної революції та намірів інтелектуальної еліти планети. Охоплюючи весь світ, вони поставили перед людством чимало нових проблем. В умовах глобалізації практично ніяка держава вже не може просто ізолюватися від зовнішнього світу, але, щонайгірше, національні спільноти можуть не лише потрапити під вплив інших культур, а й легко втратити свій специфічний менталітет.

Через свою багатомірність і багатозначність феномен глобалізації й досі не знайшов точного визначення, та й щодо сутності цього поняття висловлюються досить суперечливі оцінки. На нашу думку, його можна порівняти із терміном «культура», визначень якого відомо на сьогодні понад п'ятсот. Проте теоретична складність даної проблеми не зводиться лише до багатозначності самого поняття. Культуру можна вважати багатогранною проблемою всього історичного розвитку людства.

І хоча культура в кожній людській цивілізації має свої певні організаційні форми – своєрідні провідники культури: держава, релігійні установи, школи тощо, які через різноманітні засоби, перш за все, – ідеологію, впливають на матеріальне та духовне життя суспільства, проте важливу роль у культурному житті суспільства відіграють і усталені віками способи життя, і традиції та звичаї народу, його історичне минуле і сьогодення. Саме під впливом цих чинників формується національний характер та національний менталітет [3, с. 15].

Прикро, що чимало з українців «плекають» у собі національну зневагу послідовно й наполегливо, виховуючи усіма способами й засобами: як на рівні побутового, масового, так і на інтелектуальному. Сьогодні надзвичайно гірким для справжнього українця є «вирішення питання» про державну мову. А як можна ставитись українцю до того, що іноді навіть в українських теле- або радіопередачах (яких стає все менше) чуємо запитання: «Чи може Україна сьогодні когось зацікавити своїми писанками та вишиванками?» Чому взагалі виникає таке питання? Чому нікого не дивує образ дівчини в кімоно за найдосконалішим японським комп'ютером? Чи цей образ не є символом збереження національної японської культури в умовах глобалізації?

Не можна забувати, що глобалізаційні процеси можуть призвести до втрати національних культур, їхнього «розчинення» в загальному наднаціональному просторі. Таким чином, ці процеси можна охарактеризувати не як культурне взаємозбагачення, а як крок до втрати національних особливостей. Крім цього, у глобалізаційних процесах спостерігається розрив минулого з майбутнім, адже майбутнє настає з

таким значним прискоренням, що людство просто не встигає за ним... Нерідко люди, маючи проблеми соціального плану, зневірюються у майбутньому; а на перший план виступає науково-технічний прогрес, який нерідко призводить до духовний розвиток особистості. До зuboжіння особистості призводить і культ надмірного споживання матеріальних благ у порівнянні з духовними цінностями.

Тут варто навести слова Дмитра Павличка, який, виступаючи на конференції в Тарнові, присвяченій інтеграційним процесам у європейській культурі, зазначив: «Якщо економічна доцільність (а з неї випливає глобалізація всіх вимірів життя!) нищитиме духовну сутність людини, її національну непоступність, тоді мусить настати або опір тому вбивчому процесові, або смерть людської цивілізації» [12, с. 639].

Постає питання: що робити? На нашу думку, можна запропонувати таку відповідь: в умовах глобалізації саме національна культура може виступати рятівною силою. Адже загальновідомо, що світова культура, як будівля із цеглин, складається із найкращих національних здобутків, які формувалися упродовж багатьох тисячоліть. І хоча у творенні національних культур провідну роль відіграв корінний етнос, проте кожна з них складалась і під впливом культур інших, як правило, сусідніх етносів, а також тих народів, чи їх представників, які жили на землях корінного етносу колись і залишили свій слід в його культурі. Таким чином, світова культура формується і розвивається на базі національних культур, кожна національна культура може розвиватися і збагачуватися, лише використовуючи досягнення світової культури, і цей взаємозв'язок є універсальним.

Для України проблема національної ідентичності є досить складною і стоїть вона гостріше, ніж у більшості західних країн, адже у нас «не було часу» на формування власної чіткої та всеохоплюючої системи національної ідентичності. Перебування України у складі СРСР, радянська політика по відношенню до України та інших радянських республік була спрямована на придушення національних тенденцій, пов'язаних з утворенням національної держави. Пропагування єдиної «нації» – радянського народу призводило до певного «зрівняння» у правах і соціальному статусі представників різних національно-етнічних груп. Однак, саме у середовищі українців згодом зародився той вогонь бунту і протесту, який згодом набув поширення серед усіх «радянських» народностей і призвів до розвалу Радянського Союзу.

Які ж фактори спричинилися до того, що українці відмовилися від ідентифікації з «єдиним радянським народом», що підштовхнуло їх до пошуків власної національної ідентичності? Можливо, це зростання соціального статусу українців за умови відсутності дискримінації за ознакою етнічного походження, чи небажання повного розчинення автентичної української культури, її дифузії із «радянською» культурою? [15, с. 278]. А можливо, розуміння загрози повної втрати найвагоміших пам'яток національної культури, нерідко унікальних і неповторних, безцінних національних реліквій, які в період знаходження українських земель у складі інших держав, спонтанно або цілеспрямовано вивозилися з України, збагачували музейні, бібліотечні, архівні збірки імперських столиць, або ж ставали набуток приватних колекцій, розпорошуючись по всьому світові, піддавались знищенню внаслідок не лише воєнних дій на території України, а й через ідеологічні вказівки і заборони.

Так чи інакше, але у збереженні національної ідентичності українців у несприятливий для державного розвитку

України період тоталітарної доби надзвичайно велика роль належала тим, хто з певних причин змушений був покинути батьківщину, долучившись до післявоєнної української діаспори. Але ж не варто забувати, що з ідеологічних міркувань комуністична влада створила між українцями на Батьківщині і українцями в діаспорі глибоку прірву... І сьогодні, в умовах утвердження України у міжнародній спільноті, особливо актуальним у національному відродженні нашої держави є визначення ролі тих представників української діаспори, які, опинившись у чужій країні з чужою, хоча й демократичною, але занадто розкутою культурою, у власних мистецьких творах зуміли зберегти етнічну самобутність, утверджуючи перед усім світом українство.

Варто зауважити, що значення мистецької спадщини, створеної українцями в еміграції, в загальній скарбниці українського мистецтва зокрема, так і національної культури загалом, сьогодні усвідомлене невинувато меншою мірою, ніж воно того заслуговує. В умовах свободи, хоча й в оточенні чужих етнічних середовищ і культур, українська мистецька еліта, що опинилась за межами батьківщини, яка на перше місце ставила консолідацію діаспори як етнокультурного феномена, пошуку для цього нових форм та напрямів культуротворення, отримала можливість розвиватись природно, вільно.

Чимало митців, за словами дослідника української культури М. Семчишина, не маючи можливості вільно творити на батьківщині, «рішилися на гіркий хліб еміграції та інколи в дуже невідрадних умовах вчили і творили, часто не уступаючи місця відомим мистецьким величинам Заходу» [14, с. 526]. Вони продовжували розвивати прогресивні напрями й творчі імпульси, якими жило українське мистецтво до сталінських чисток, до сумнозвісної низки партійних та урядових постанов, внаслідок чого були знищені цінні здобутки українського мистецтва.

Водночас, звертаючись до світової мистецької спадщини та країн свого перебування, творчо інтерпретуючи її відповідно до власних естетичних уподобань, відображали у творчості традиції власного минулого або сторінок історії свого народу, сприяли усвідомленню їх етнокультурної сутності, що слугувало своєрідним психологічним самоствердженням. Потяг до художньої творчості в різних видах образотворчого, декоративно-прикладного та народного мистецтва був притаманний українцям, що опинилися далеко від рідної землі, – як насувна духовна потреба, як спосіб збереження зв'язку з батьківщиною.

Серед них були і «маститі», відомі митці, що вдосконалювали свою майстерність, і початківці, яких треба було «зорганізувати» в різного роду культурно-мистецькі інституції для подальшого розвитку їх творчості. Це було важливо для розвитку тієї обдарованої української молоді, яка опинилась за кордоном, щоб вона, інтегрувавшись у культурні процеси країни свого проживання, знайшла своє місце і водночас зуміла зберегти власну ідентичність.

Так, у 1949 р., за свідченням мистецтвознавця С. Гординського, українські митці, що «опинилися у скитальчих заборках Німеччини і Австрії, почали роз'їжджатися в різні заморські країни: США, Канаду, Аргентину, Австралію та ін., шукаючи собі кращого ґрунту» [4, с. 833]. Більшість із українських митців обрали місцем свого подальшого проживання Сполучені Штати Америки, де кількість українських іммігрантів, які оселились у США з 1947 по 1952 рр., складала 85 тис. осіб, серед них понад 100 українських скульпторів та художників [8, с. 96, 114].

За твердженням науковця Р. Шмагала, завдяки наявності механізмів освіти, мистецький процес в еміграції не був перерваний на жодній зі своїх стадій: між двома світовими війнами, у період «таборової творчості» після Другої світової війни, а згодом у США та Канаді. Базування на кращих академічних традиціях української мистецької школи зумовило виразність та стійкий характер творчих процесів в еміграції, їх вихід на рівень загальносвітових завдань розвитку мистецтва ХХ століття. Створені українцями-емігрантами численні навчальні заклади різного мистецького профілю успішно функціонували у Чехії, Франції, Німеччині та США [16, с. 512].

У числі тих, хто активно долучився до збереження національної ідентичності українців за кордоном був, зокрема, й художник з буковинського краю Петро Мегик (1899–1992) – дійсний член Наукового товариства імені Шевченка та член-кореспондент Української вільної академії наук у Нью-Йорку. Його діяльність в еміграції можна вважати за приклад служіння українській національній ідеї, адже він не розчинився у мистецькій культурі іншої країни, а навпаки, став організатором культурно-мистецького життя українців в Америці, зумів створити Українську студію мистецтв у Філадельфії, що діяла як автономний відділ Об'єднання мистців українців в Америці. Крім цього, П. Мегик у травні 1963 року започаткував «Нотатки з мистецтва» – найбільш солідне й поліграфічно досконале періодичне видання в діаспорі. Всього за його редакцією вийшло 30 номерів видання, останній – у 1990. Це було надзвичайно цікаве видання, в якому містилася інформація з історії українського мистецтва й були представлені кращі зразки творчої діяльності українських митців, які перебували в еміграції. Деякі з них стали постійними дописувачами до журналу «Нотатки з мистецтва», зокрема, Я. Гніздовський. Постійно друкував свої матеріали мистецтвознавець С. Гординський, розповідаючи на сторінках часопису не лише про українське мистецьке життя за кордоном, а й роблячи огляд мистецьких видань в Україні [5]. Таким чином, П. Мегик намагався своїм часописом простягнути лінію «спілкування» між митцями в Україні й українськими митцями за кордоном. Розуміючи важливість донесення діяльності українських митців в еміграції, твори яких нерідко були наскрізь просякнуті високою національною ідеєю, він надсилав до України, але вони з відомих причин «осідали» на полицях спецфондів. У 1981 р. побачила світ «Книга творчості українських мистців поза Батьківщиною», підготовка якої тривала більше десяти років. Лише у 1991 р. П. Мегик, у числі інших відомих художників української діаспори, вперше отримав можливість відвідати Україну та рідний буковинський край, проте наступного року його не стало. Завдяки діяльності «Ділового комітету виставок Мегика в Україні» були організовані ретроспективні виставки його праць у Львові, Чернівцях, Києві [2, с. 74–75].

Може постати питання, чому ми звернулись у контексті нашої проблеми саме до особи П. Мегика? Напевно, тому, що він став яскравим уособленням тих небайдужих до української культури представників української діаспори, які сприяли збереженню любові до Батьківщини, не даючи «загубитись» у мультикультурних потоках Сполучених Штатів Америки талановитих митців-емігрантів з України. Організовані ним мистецькі виставки та «Нотатки...», які він надсилав до України з широкою інформацією про розви-

ток українського мистецтва за кордоном, були спрямовані, насамперед, на популяризацію українського мистецтва та стали своєрідним «містком» між західною культурою і культурою України, яка, на жаль, перебувала тоді у лещатах тоталітарного режиму. Така діяльність митця, напевне, була зумовлена його небажанням щодо повного розчинення автентичної української культури, її злиття із «радянською» культурою в Україні, а також намаганням зберегти національну ідентичність української західної діаспори.

Можливо, дехто зауважить, що не варто перебільшувати значущість українських митців, які працювали за кордоном, та надавати їх творчості пафосного патріотизму, проте не слід забувати, що саме на них, за словами мистецтвознавця Б. Стебельського, «...лягло важливе й відповідальне завдання – репрезентувати українську культуру перед чужинцями» [10, с. 119]. Аналіз діяльності П. Мегика та інших митців, яких можна було поставити в цьому ряду, переконує нас у тому, що українська діаспора з честю виконала свою історичну місію: в часи панування на батьківщині жорстокої тоталітарної системи вона зберегла рідну культуру, мову, церкву, разом з тим додала до них нові духовні надбання. Крім цього, дає нам своєрідну підказку щодо важливості й можливості збереження української ідентичності в умовах глобалізаційних процесів, які потягнули за собою «пришвидшення» негативного впливу масової культури на українську молодь, а також найголовнішу небезпеку – «розпорошення» та нівелювання національних традицій.

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев. – К., 1992. – 125 с. 2. Герегова С. Художник Петро Мегик та його роль у становленні українських мистецьких інституцій за кордоном / Світлана Герегова // Питання історії України. Зб. наук. праць. – Т. 13. – Чернівці: Технодрук, 2010. – С. 71–76. 3. Гнатенко П. Український національний характер / П. І. Гнатенко. – К.: ДОК-К, 1997. – 115 с. 4. Гординський С. Малярство ХІХ–ХХ ст. / Святослав Гординський // Енциклопедія українознавства. – Загальна частина. Репринтне відтворення видання 1949 року. – К.: АТ «Книга», 1995. – 1230 с. 5. Гординський С. Мистецькі видання в Україні: [Огляд] / Святослав Гординський // Нотатки з мистецтва. – 1984. – № 24. – С. 5–8. 6. Дзюба І. Українська культура як майбутнє нації / Іван Дзюба // Біблія і культура: Збірник наукових статей. Вип. 3. / За редакцією А. Є. Нямцу. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 9–18. 7. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 2.: Г-Д. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 118–119. 8. Зарубіжні українці. Довідник / Кер. авт. кол. С. Ю. Лазебник. – К.: Вид-во «Україна», 1991. – 525 с. 9. Кадієвська І. А. Роздуми про освіту майбутнього / Ірина Кадієвська // Грані. – 2010. – № 4(72), липень-серпень. – С. 60–64. 10. Кейван І. Богдан Стебельський / Іван Кейван // Альманах Станіславської Землі. – Нью-Йорк, 1985. – Т. 2 – С. 118–121. 11. Лисий І. Філософська і мистецька культура / Іван Лисий. – Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 368 с. 12. Павличко Д. Українська національна ідея: Статті, виступи, інтерв'ю. Документи / Дмитро Павличко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 680 с. 13. Парламентські слухання «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl0912109.htm. 14. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу / Мирослав Семчишин. – К.: АТ «Друга рука МП «Фенікс»», 1993. – 550 с. 15. Український соціум / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с. 16. Шмагало Р. Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ століття: структурування, методологія, художні позиції / Р. Т. Шмагало; Львів. нац. акад. мистец. – Л., 2005. – 528 с.